

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Memorie en mecenaat. Glas-in-lood als vorstelijk geschenk, 1425-1530

Damen, M.J.M.

Citation

Damen, M. J. M. (2005). Memorie en mecenaat. Glas-in-lood als vorstelijk geschenk, 1425-1530. *Spiegel Historiael. Themanummer: Van Bijbels Naar Bytes?*, 40, 440-445. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15788>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15788>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Memorie en mecenaat

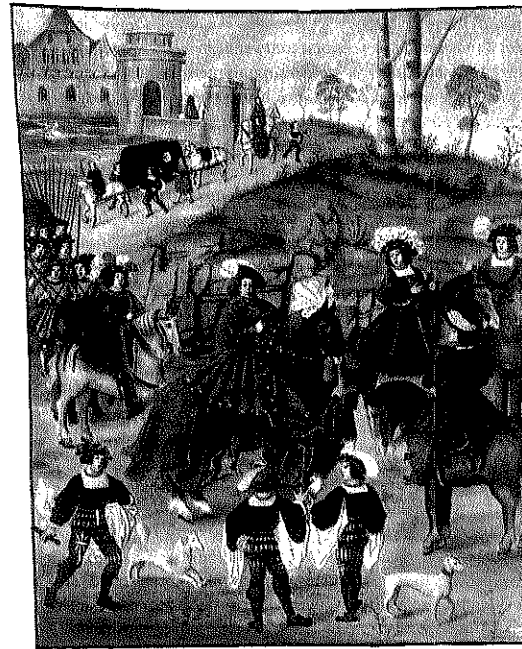
Glas-in-lood als vorstelijk geschenk, 1425-1530

Karel de Stoute schonk een flink aantal glas-in-loodramen aan kerken en kloosters in de Nederlanden. Dergelijke glazen waren net als andere traditionele geschenken een middel om de vorsten prestige te verschaffen. Een bijkomend voordeel was dat hun portret of hun wapenschild erop werd afgebeeld. Hiermee smeekten ze gebeden af voor hun zielenheil.

Van de gebrandschilderde glazen die in de 15de en 16de eeuw in Hollandse en Zeeuwse kerken werden aangebracht hebben er helaas maar zeer weinig alle meteorologische en politieke stormen overleefd. Het is eigenlijk een wonder dat de tientallen glazen in de Sint-Jan te Gouda de rand des tijds wel hebben doorstaan. Een van die Goudse glazen, het zevende, met daarop Salomo's tempelwijding, was in 1557 geschenken door koning Filips II. Hij plaatste zich hiermee in een lange traditie van vorstelijke glaskchenken. In 1512 hadden zijn vader Karel en overgrootvader Maximiliaan nog een forse donatie gedaan voor een gebrandschilderd glas in dezelfde kerk. Dit was echter verloren gegaan bij de grote brand van 1552, maar door een financieel document weten we van deze schenking af. Dit geldt voor veel meer glazen: ze zijn inmiddels verdwenen, maar door tekeningen, rekeningen en

Het middelste deel van het glas dat Filips II in 1557 aan de Sint-Jan Gouda schonk. Afgebeeld is het laatste avondmaal, met (geknipt) Filips en zijn vrouw Maria I van Engeland. In de Middeleeuwen geloofde men dat de transparante gekleurde glazen bemiddelden tussen de schepper (het licht) en de mensenwereld. Het licht dat door de glasramen scheen zou heilzame krachten activeren, zeker als de donor in knielende houding voor een heilige was geportretteerd. Uit W. de Groot, *The seventh window* (Hilversum 2005).

De aanwezigheid van een nieuwe vorst tijdens een huldigingsreis gaf kerkbeheerders de gelegenheid hem persoonlijk te vragen om een financiële bijdrage voor bijvoorbeeld een glas-in-lood raam. Intocht van Karel v in Brugge op een begin 15de-eeuws miniatuur. Österreichische Nationalbibliothek, Wenen.

andere archiefstukken is te traceren wat erop stond afgebeeld en met welke motieven de vorsten ze geschenken hebben.

Compensatie In 1456 verbleef de Bourgondische hertog Filips de Goede lange tijd in Holland vanwege de diplomatieke en militaire verovering van de Utrechtse bisschopszetel. Filips was toen al enige tijd graaf van Holland en Zeeland maar had zich slechts sporadisch in zijn meest noordelijke gewesten laten zien. Op zijn reis van Utrecht naar Brussel deed hij op 9 en 10 oktober Dordrecht aan. Hier kende hij aan het klooster van de franciscanen een bedrag van 100 pond toe voor

het aanbrengen van een glas-in-lood raam achter het hoogaltaar van de kloosterkerk. Het diende ter vervanging van een bestaand gebrandschilderd glas dat van 'ouderdom vergaen ende gesletten was' – dit was inderdaad een oud glas want het was destijds geschenken door graaf Albrecht van Beieren, die in 1404 overleed. Met het tamelijk hoge bedrag, het equivalent van 400 daglonen van een meester-ambachtsman, moest een nieuw glas vervaardigd worden waarop Filips de Goede, zijn vrouw Isabella van Portugal en hun zoon Karel (de Stoute) zouden worden afgebeeld. Tevens werden voor de identificatie van de personages hun wapenschilden en

devisen in het glas gebrandschilderd. In de periode 1425-1530 verstrekten de Bourgondische en Habsburgse vorsten zo'n zeventig keer een subsidie voor het aanbrengen van een glas-in-lood raam in Hollandse en Zeeuwse kerken en kloosters. De nieuwe vorst kon op deze manier zijn naam vestigen en zich aan een groot publiek tonen. Door het laten aanbrengen van zijn beeltenis in glas was de vorst bovendien tijdens zijn afwezigheid toch 'aanwezig' bij zijn onderdanen als die de mis bijwoonden. (Zoals in die tijd ook geschilderde portretten van de vorsten hingen op plaatsen waar veel mensen bijeenkwamen. Op deze manier konden de onderdanen zich een beeld vormen van hun vorst). Het is daarnaast opvallend dat de glasmaatscheningken veelal samenvallen met de (zeldzame) keren dat de vorst wel fysiek aanwezig was, doorgaans in het kader van een inhuldigingsreis. Dit was een toernee van een nieuwe vorst langs de belangrijkste steden in zijn gebied, waarbij hij zich door zijn onderdanen liet erkennen als de legitieme troonopvolger. Dergelijke huldigingsreizen boden wat betreft de glasmaatscheningken mogelijkheden voor zowel vorst als voor de geestelijke instellingen. Voor de kerken en kloosters was het een geschikt moment om de vorst persoonlijk te benaderen met het verzoek om een nieuw glas, bijvoorbeeld omdat een versleten of gebroken glas vervangen moest worden. De nieuwe heer op zijn beurt verzekerde zich door de schenking van een glasmaatschening van hun gebeden voor zijn zielenheil en dat van zijn familie; hij kon met een schenking zijn naam als goed en vrijgevig vorst vestigen en zijn genotsiteit te tonen ten aanzien van zijn onderdanen. Zijn prestige voer er wel bij. Dat de glasmaatschening mede uit dergelijke politieke motieven werden geschenken toont bijvoorbeeld het geval van het Haagse dominicanenklooster, dat in oktober 1463 een groot bedrag voor een glas in het westeinde van de kerk ontving van Karel de Stoute. Hij had zich dat hele jaar ingespannen om de Staten van Holland en Zeeland over te halen om hem

Maximiliaan van Oostenrijk, zijn vrouw Maria van Bourgondië, hun zoon Filips de Schone en drie kleinkinderen. Schilderij van Bernard Steigler, 1515. Kunsthistorisches Museum, Wenen.

Het Bourgondische en Habsburgse huis

Filips de Goede (†1467)	X	Michelle van Frankrijk (†1422)
	X	Bonne van Artois (†1425)
	X	Isabella van Portugal (†1470)
Karel de Stoute (†1477)	X	Catharina van Frankrijk (†1446)
	X	Isabella van Bourbon (†1465)
	X	Margareta van York (†1503)
Maria van Bourgondië (†1482)	X	Maximiliaan van Oostenrijk (†1519)
Margareta van Oostenrijk (†1530)		
Filips de Schone (†1506)	X	Johanna van Castilië (†1555)
Karel V (†1558)		
Filips II (†1598)		

als rechtmatige opvolger te erkennen bij een eventueel overlijden van zijn vader Filips. Uiteindelijk gingen de Staten in juli 1463 akkoord. De schenking van een raam aan de dominicanen was een strategische zet omdat de predikheren van oudsher een goede relatie onderhielden met de Hollandse gravendynastie. Karel liet met zijn schenking zien dat hij die goede betrekkingen wilde continueren en sloot zich tevens als weldoener aan bij enkele belangrijke adellijke geslachten die grafkapellen in de kerk hadden opgericht.

Relatief goedkoop Voor verreweg de meeste glazen werd een schenking gedaan tussen de tien en negentig pond, maar sommige waren beduidend duurder, tot wel 300 pond voor een glas in de Sint-Laurenskerk in Alkmaar in 1513. Een meester-metselaar moest voor dit bedrag maar liefst 1200 dagen werken, wat, rekening houdend met de verdeling van werk- en rustdagen, neerkomt op zo'n vijf jaar. Van deze grote schenkingen vonden er zes in de periode 1494-1515 plaats. Deze periode springt er duidelijk uit, ook wat betreft het aantal donaties. De snelle openvolging van vorsten (Filips de Schone, Maximiliaan van Oostenrijk, Karel V) en de daarmee samenhangende huldigungsreizen hebben blijkbaar tot een soort publiciteitsoffensief geleid. Maximiliaan en landvoogdes Margareta van Oostenrijk legden een grote ijver aan de dag om de Habsburgse dynastie op allerlei beeldragers te representeren. Grote glasramen waarop zowel de familie als de bezittingen door middel van wapenschilden konden worden afgebeeld, waren hiervoor een geschikt medium. Deze glazen kwamen in de relatief grote kerken terecht zoals de Sint-Pieterskerk in Reimerswaal, de Sint-Bavo in Haarlem en de Sint-Jan in Gouda. Kloosters beschikten in het algemeen over kleine kerken en kregen doorgaans een goedkope glas, waarop slechts ruimte was voor het wapenschild van de vorst en/of zijn devies (de wapenspreuk geschreven op een banderol).

Het schenken van een glas was voor de vorst trouwens een relatief goedkope investering; als men deze uitgaven vergelijkt met het totale vorstelijke budget gaat het om een te verwaarlozen bedrag. Ook in vergelijking met andere geschenken aan religieuze instellingen, zoals bijvoorbeeld edelsmeedwerk, waren gebrandschilderde glazen niet duur. Zo schonk Karel de Stoute uit dankbaarheid voor de geboorte van zijn dochter Maria in 1457 een calvarie van goud en email aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk te 's-Gravenzande ter waarde van ruim 300 pond, hetzelfde bedrag als voor het duurste glas voor de Alkmaarse Sint-Laurens was uitgetrokken.

Nood Het zou verkeerd zijn de glasraamschenkingen volledig vanuit het perspectief van de vorst te bekijken. Gebrandschilderde glazen werden nooit 'zomaar' geschenken zonder dat de ontvangende partij er iets mee te maken had. Er moest een concrete aanleiding zijn: de bouw van een nieuwe kerk, een verbouwing of de vervanging van een verouderd of gebroken glas. Het initiatief voor een glasschenking kwam bovendien meestal van kerk of klooster zelf, geplaagd door chronisch geldgebrek. Soms hadden ze er krachtens oude gebruiken min of meer recht op. Zo was het op het eiland Voorne de gewoonte dat de landsheer – beschermheer van de kerk – een gebrandschilderd glas schonk wanneer een bestaande kerk een nieuw koor kreeg. De achtereenvolgende heren van Voorne in de 15de eeuw, Jan van Beieren, Frank van Borselen en Margareta van York, schonken dan ook geregeld gebrandschilderde glazen aan Voornse parochiekerken. Margareta van York begunstigde er zes op het eiland, dat zij in beheer had gekregen als weduwgoed na de dood van haar man Karel de Stoute in 1477. Meestal ging het om relatief kleine bedragen waarvan een glas met haar wapenschild werd gefinancierd. Over het glas dat zij in 1491 schonk

Van de glazen die niet meer bestaan, resten soms nog wel tekeningen. Links staat een aquarel van Th. Verrijck uit 1770 van een raam dat Filips de Schone in 1505 schonk aan het zojuist gereedgekomen Sint-Nicolaasgasthuis in Den Haag. (Haags Gemeentearchief). Het is overigens mogelijk dat hierop restauraties uit de jaren na de schenking zijn vereeuwigd. Het Utrechts archief bewaart de rechtstekening van een gedeelte van een glasmaat in de domkerk. Het is in 1449 geschenken door Filips de Goede, Karel de Stoute en Isabella van Portugal, die van links naar rechts zijn afgebeeld. Achter Isabella waarschijnlijk Antoon en Joost, hun eerder overleden zoontjes. Het gaat hier dan ook om een memorieglas. Van Filips en Isabella zijn de wapenschilden opgenomen om de identificatie mogelijk te maken.

aan de nieuwe kerk van Dirksland (op West-Voorne) is echter nog iets meer te vertellen. Het was een portret van Sint-Anna met haar kinderen. De Heilige Anna werd als de moeder van Maria beschouwd. Gezien het feit dat Anna ondanks haar drie huwelijken er niet in was geslaagd om een mannelijke nakomeling te produceren, zag Margareta in het leven van deze heilige een parallel met haar eigen situatie: uit haar verbintenis met Karel de Stoute (zijn derde huwelijk) was geen zoon geboren. Omdat ze zo kwetsbaar zijn, kwam het uiteraard vaak voor dat glasramen vervangen moesten worden. Regelmatig werden kerken getroffen door noodweer, brand of

menselijk geweld. Ook voor dit soort acute noden konden de kerkmeesters de vorst benaderen om hulp. Dit deden ze dikwijls tijdens de huldigungsreizen. In de abdij van Middelburg woedde in 1492 bijvoorbeeld een grote brand en Filips de Schone toonde zich tijdens zijn huldiging in november 1496 in de stad bereid om een glasmaat voor het herbouwde koor te schenken ter zijner memorie. De parochiekerken van Ouderschrie en Schiedam werden compleet verwoest tijdens de zogenaamde Jonker Fransenoerlog van 1488-1490 (de slotfase van de Hoekse en Kabeljauwse twisten). Enkele jaren later kenden Filips de Schone

en zijn vader Maximiliaan nieuwe glazen toe aan beide kerken, mede vanwege het verzet vanuit Schiedam tegen jonker Frans van Brederode die vanuit Rotterdam probeerde Holland te veroveren op het grafelijk gezag. In een kerk van een zekere omvang waren meerdere glazen nodig en het was voor een instelling daarom niet voldoende om één schenker te strikken. Men probeerde zo breed mogelijk te werven waarbij naast de vorst ook andere kapitaalkrachtige schenkers als hoge edelen, topambtenaren en kapittels werden benaderd. Zo schonk de Zeeuwse edelman Frank van Borselen in 1462 twee glazen voor het

Memorietafels, in de vorm van glasramen of zoals hier als schilderij, dienden om de herinnering aan de overleden familieleden levend te houden, hun blijvende verbintenis met de familie te beklemtonen en gebeden voor hun zieleheil af te smeken. Afgebeeld is een memorietafel uit ca 1380 van de heren van Montfoort. Uit *De 25 dagen van Nederland*. IV (Zwolle 2005).

koor van de Grote Kerk van Dordrecht, die in juni 1457 forse brandschade had opgelopen, en ontving de kerk in 1463 ook een glas van Karel de Stoute – net als zijn schenking aan het dominicanenklooster in Den Haag in hetzelfde jaar een blijk van zijn strategie zich als ‘coming man’ te profileren en alvast goede banden te smeden met de geestelijkheid.

Devotie en memorie Het lijkt geen twijfel dat glazen werden geschenken uit politieke motieven, maar devotie speelde zeker ook een belangrijke rol. De Maria-verering nam in de late Middeleeuwen een grote vlucht en liet ook de Bourgondische en Habsburgse vorsten niet onberoerd. Tijdens hun reizen door de Nederlanden hadden zij een speciale voorkeur voor het bijwonen van missen in kerken met mirakelbeelden of reliëken die in relatie stonden met de Heilige Maagd.

De Mariaverering in ‘s-Gravenzande is hiervan een goed voorbeeld. In de Onze-Lieve-Vrouwekerk in deze plaats bevond zich een wonderdoende Mariabeeld. Vanwege de gunstige ligging, vlakbij Den Haag, ontwikkelde ‘s-Gravenzande zich tot een populaire bedevaartsplaats onder de graven van het Henegouwse en Beierse huis. Die functie bleef het behouden onder het Bourgondische en Habsburgse huis, mede omdat de reisroute vanuit het zuiden naar Den Haag via Schiedam en ‘s-Gravenzande bleef lopen. Daarom profi-

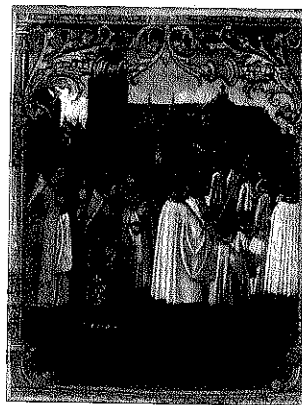
teerde het bedevaartsoord van de vorstelijke vrijgevigheid tijdens huldigungsreizen: in 1478 schonk Maximiliaan bijvoorbeeld een raam aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk en in 1497 maakte zijn zoon Filips de Schone eenzelfde gebaar. Andere geestelijke instellingen in de stad liften dankbaar mee op het succes van de grafelijke Maria-verering. Zo ontving het augustijnenklooster Sint-Maria Magdalena in Bethanië glazen tijdens de aanwezigheid in 1433 en 1469 van respectievelijk Filips de Goede en Karel de Stoute. Karel schonk in hetzelfde jaar eveneens een raam aan het Begijnhof in de stad. Ook voor andere populaire bedevaartsplaatsen hadden de vorsten oog. Margareta van Oostenrijk kende in 1509 een glas toe aan de Sacramentskapel te Amsterdam, de Heilige Stede, die centraal stond in de viering van het Mirakel van Amsterdam: oorkonden uit 1345 meldden dat een hostie die door een zieke man was uitgebraakt, in het vuur terecht kwam maar niet verbrandde. Mogelijk heeft de landvoogdes zelf deelgenomen aan de viering van Corpus Christi, precies een week voor de toekenning van deze gift. Of was haar vader Maximiliaan getroffen door de populariteit van de sacramentsdevotie bij zijn huldiging als voogd voor zijn kleinzoon Karel v in Amsterdam in augustus 1508? We kunnen het niet met zekerheid zeggen.

Op een bewaard gebleven tekening van

het glas blijkt wel dat het om een echt memorieglas ging. Maximiliaan is erop afgebeeld samen met zijn beide echtgenotes, Maria van Bourgondië en Bianca Sforza. Verder zien we Filips de Schone en zijn echtgenote Johanna van Castilië en hun zes kinderen. Het glas diende om de herinnering levend te houden aan de reeds in 1482 overleden Maria van Bourgondië en Filips de Schone, gestorven in 1506, en drukte tevens oprechte bezorgdheid uit om het zielenheil van de afgebeelden. Zij waren de genealogische link tussen het Bourgondische en Habsburgse huis. Ook op de omvangrijke glazen die Maximiliaan en Margareta rond deze tijd in grote kapittelkerken van Brabant en Henegouwen (de Sint-Rombout te Mechelen, de Sint-Gommarus te Lier, de Sint-Goedele te Brussel en de Sint-Waltrudis te Bergen) lieten aanbrengen, namen Maria en Filips een prominente plaats in.

Uit dit soort glazen blijkt dat overleden personen een rol bleven spelen voor de overgebleven familieleden. Zij probeerden de band met de overledenen in stand te houden, bijvoorbeeld door het plaatsen van memorietafels waarop de overleden voorouders samen met de kinderen, kleinkinderen en aange trouwen werden afgebeeld. Deze memorietafels, waartoe behalve schilderijen ook vele glasramen gerekend kunnen worden, tonen niet alleen de verbondenheid van verschillende generaties maar nodigen ook uit tot

gebed voor de overleden familieleden. Aan gebrandschilderde glazen werd zelfs een bijzondere kracht toegekend: men veronderstelde dat het licht dat er doorheen scheen heilzame krachten zou activeren, zeker als de donor in knielende houding voor een heilige was afgebeeld. De geknielde schenkers werden ook vaak vergezeld door hun beschermheiligen aan weerszijden van het kruis afgebeeld. In de middeleeuwse beeldtaal betekende dit een verwijzing naar het leven en vooral het lijden van Christus die de schuld van de erfzonde had afgelost en het eeuwige leven voor de mens binnen handbereik had gebracht – een populair thema dat goed aansloot bij de memoriepraktijk. De memorieglazen hadden een tweeledig doel: niet alleen werden de geportretteerden door hun patronen aanbevolen bij God, maar ook werden de kerkgangers aangespoord te bidden voor het zielenheil van de geportretteerden. Het schenken

Bij de jaarlijkse processie (de Stille Omgang) ter viering van het Mirakel van Amsterdam werden vaandels rondgedragen, waarop het verhaal van de niet-verbrande hostie was afgebeeld. Hier nadert de stoet met achteraan de priester die de hostie in een ciborie draagt, de Oude Kerk. Uit *Geschiedenis van Holland tot 1572* (Hilversum 2002).

van zo'n glas gold dan ook tevens als vrome boetedoening. Het thema werd in veel kerken op glas verbeeld, doorgaans in een serie glazen in het koor. Op het centrale venster in het koor werd dan de kruisiging afgebeeld. Voor dit meest prestigieuze glas-in-loodraam kwam alleen de meest prestigieuze schenker in aanmerking: de vorst. Filips de Schone schonk bij zijn Blijde Intrede in Reimerswaal in 1494 drie glazen aan de Sint-Pieterskerk, met op het middenvenster de kruisiging en op de flankerende glazen de paren Maria en Maximiliaan, en Filips de Schone en Johanna van Castilië. In hetzelfde jaar schonk Karels derde echtgenote Margareta van York een glasraam voor het koor van de nieuwe kerk die behoorde bij het door haar gestichte klooster van de clarissen te Brielle, op een steenworp afstand van de Maarlandse kerk. Op dit glas werd de kruisiging afgebeeld met aan beide zijden Sint-Joris en Sint-Margareta, de beschermheiligen die de geknielde Karel de Stoute en Margareta van York bij Christus moesten aanbevelen. Margareta wilde op deze wijze de herinnering aan haar overleden echtgenoot levend houden en de clarissen stimuleren te bidden voor zijn zielenheil.

Observantie Margareta was een bewonderaar van de clarissen en volgde hiermee een Bourgondische familietraditie. Ook haar schoonmoeder Isabella van Portugal steunde actief de clarissen en andere orden die behoorden tot de observantie, de monastieke hervormingsbeweging van de late Middeleeuwen die etnaar streefde de regel volledig te beleven en het voorgescrevene volledig in acht te nemen (te ‘observeren’), en het persoonlijk bezit van kloosterlingen verwierp. Isabella en Margareta hebben hun enthousiasme voor deze nieuwe kloosters over kunnen brengen op hun zoon respectievelijk echtgenoot Karel de Stoute. Tijdens zijn huldigungsreis van 1468-1469 schonk hij gebrandschilderde glazen – relatief kleine, waarop alleen zijn wapen en devies waren aangebracht –

aan twee begijnhoven en zeven kloosters. De variëteit aan instellingen geeft blijk van zijn brede sympathie voor de observantenbeweging. Het ging onder andere om het hoofdklooster van het kapittel van Sion (bij Delft), het klooster van de Kruisbroeders te Schiedam, het klooster Roomburg bij Leiden, dat behoorde bij het kapittel van Utrecht (derde orde van Sint-Franciscus), en het Cellebroedersklooster in dezelfde stad.

De keuze voor deze kloosters geeft het eigene aan van de Bourgondische en Habsburgse vorsten wat betreft de glasraamschenkingen. Die waren zeker geen ‘Bourgondische uitvinding’ en kenden een lange traditie, en ook deze vorsten sloten aan bij bestaande devoties. Opvallend echter is hun bevordering, geïnspireerd door hun echtgenotes, van de observantie en hun oog voor de grote (kapittel)kerken in de steden. Tevens is opmerkelijk dat het element van propaganda, representatie en zichtbaarheid in de verre gewesten zo'n belangrijke rol speelde bij hun schenken. Noblesse oblige, en dat gold zeker voor de vorsten. Zij konden niet achterblijven als een kerk of klooster een beroep op hen deed, zeker als andere gulle gevers al over de brug waren gekomen. Gebrandschilderde glazen verschaften prestige en de schenker wist zich voor eeuwig geïmpresterd als als genereus en godvruchtig vorst. ©

De in dit artikel beschreven glazen van voor 1530 zijn alle verloren gegaan. Wel kunt u het in 1557 door Filips II geschonken glas in de St.-Janskerk in Gouda gaan bekijken – samen met de vele andere imposante ‘Goudse Glazen’, die voor het grootste deel zijn gemaakt in de 16de eeuw toen de kerk na de grote brand van 1552 herbouwd werd. De kerk is behalve op zondag dagelijks geopend voor publiek van 9 tot 17 uur; tussen 1 november en 1 maart echter van 10 tot 16 uur. St. Janskerk, ingang Achter de Kerk 16 Gouda; 0182-512684; www.st-janskerkgouda.nl